

Historia Slavorum Occidentis
2024, R. 14, nr 2 (41)
ISSN 2084-1213
DOI: 10.15804/hso240209

PIOTR OLECHOWSKI* (WARSZAWA)

„Przez zieloną granicę do raju”, czyli kilka uwag o książce Serhija Humennego „Uchodźcy. Nielegalne przekraczanie granicy polsko-sowieckiej w latach 1918–1939”

Abstract: *“Through a green border to paradise”, or a few remarks on the book “Refugees. Illegal crossing of the Polish-Soviet border in 1918–1939” by Serhiy Humenny*

This review article is a critical approach to Serhiy Humennes monograph published in the IPN Publishing House (Warszawa 2022, „Monografie” series, vol, 179, p. 166) concerning illegal migrations across the Polish-Soviet border in the Interwar period. In the course of reading, I have come across many errors of both substantive and technical and linguistic nature. I have also revealed a rather peculiar phenomenon of using an almost unchanged text four times for various purposes. On its basis, a masters thesis has been written, defended at the then Jan Długosz Academy in Częstochowa, published in the form of a subject monograph. In the meantime, however, the author slightly modified the content of the typescript and used it as the basis for conferring the degree of doctor of history at the Faculty of History of the Taras Shevchenko National University in Kiev. Once the dissertation has been successfully defended, a book published in Ukrainian has also seen the light of day.

Keywords: review article; refugees; self-plagiarism; Ukraine; Poland-Soviet Union border

Słowa kluczowe: artykuł recenzyjny; uchodźcy, autoplgiat; Ukraina; granica polsko-rosyjska

* ORCID: 0000-0003-4108-2682; dr, Instytut Strat Wojennych im. Jana Karłowicza, Rejtana 17, 02-516 Warszawa; e-mail: piotrolechowski@o2.pl

Artykuł nadesłany: 17 IV 2023; nadesłany po poprawkach: 12 II 2024; zaakceptowany: 14 II 2024.

Uwagi wstępne

Granica polsko-radziecka powstała na mocy traktatu pokojowego w Rydze 18 III 1921 r., wyznaczyła trwałą (na nieco ponad 18 lat) linię podziału między II Rzeczpospolitą a Związkiem Radzieckim. Oznaczało to pozostawienie po stronie ZSRR licznych środowisk polskich, zamieszkujących zwarcie tereny tuż przy nowej granicy (zarówno na obszarze Białoruskiej, jak i Ukraińskiej SRR, gdzie kilka lat później powstały tzw. polskie okręgi autonomiczne, z siedzibą w Dzierżyńsku – dawnym Kojdanowie i Marchlewsku – dawnym Dołbyszu).

Sam fakt istnienia granicy, a w kolejnych latach również wzmocnienie jej ochrony, wywoływał duże zainteresowanie mieszkańców z obu stron. Nie brakowało bowiem prób nielegalnego przekraczania wyznaczonej linii, zarówno przez obywateli polskich, jak i radzieckich. Ci pierwsi dokonywali tego na skutek docierającej propagandy, zazwyczaj tuż po zakończeniu działań wojennych, przekonani o rzekomym dobrobycie, czekającym na nich w ZSRR. Druga grupa natomiast (najczęściej Polacy z paszportami radzieckimi) usiłowała opuścić Związek Radziecki i pozostać na stałe w granicach II RP, z powodu licznych represji, których doznawała.

W dotychczasowej historiografii kwestie funkcjonowania granicy II RP z ZSRR poruszane były przede wszystkim w odniesieniu do ochrony tego obszaru przez formacje mundurowe. Badacze skupiali się głównie na funkcjonowaniu oddziałów powstałego w 1924 r. Korpusu Ochrony Pogranicza (KOP)¹, jak również innych służb specjalnych, usiłujących należycie zapobiec zjawisku dywersji, sabotażu oraz szerzeniu propagandy komunistycznej na pograniczu². Wątek nielegalnego przekraczania granicy przez osoby poszukujące lepszego życia, pojawiał się tam jednak w marginalnym stopniu.

Właśnie temu zjawisku poświęcona została monografia „Uchodźcy. Nielegalne przekraczanie granicy polsko-sowieckiej w latach 1918–1939”, autorstwa Serhija Humennego, opublikowana w 2022 r. (faktycznie do rąk czytelników trafiła jednak dopiero na początku 2023 r.), nakładem Wydawnictwa Instytutu Pamięci Narodowej. Licząca 166 stron książka wydana została w formacie zeszytowym (A5),

¹ A. Ochał, *Batalion Korpusu Ochrony Pogranicza „Suwałki” 1927–1939*, Suwałki 2009; tenże, *Na litewskiej rubieży: Brygada KOP „Grodno” (1929–1939)*, Warszawa 2017.

² R. Oleszkowicz, *Kontrwywiad Kresowy. Działalność polskiego kontrwywiadu wojskowego na obszarze Dowództwa Okręgu Korpusu nr IX w Brześciu nad Bugiem w okresie międzywojennym*, Kraków–Warszawa 2020.

w twardej oprawie. Jak poinformował we wstępie Autor, opracowanie oparte zostało na pracy magisterskiej, obronionej w 2019 r. w Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie (obecnie Uniwersytet Jana Długosza), pod kierunkiem dr hab. Julii Dziwoki, prof. uczelni³. Wydanie książki przez IPN stanowiło realizację nagrody – wyróżnienia, które maszynopis otrzymał w corocznym konkursie na Najlepszy Debiut Historyczny Roku, organizowanym wspólnie przez IPN oraz Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk⁴. Wspominam o tym fakcie nie bez przyczyny, gdyż, jak się okaże w dalszych partiach niniejszej analizy, po dwóch latach S. Humennyj posłużył się ponownie własną pracą (w wersji maszynopisu), w kolejnym postępowaniu, prowadzonym na terenie innego kraju.

1. Problematyka i struktura opracowania

Analizowana monografia składa się ze wstępu i czterech rozdziałów, zakończonych podsumowaniem, a także wykazem skrótów, bibliografią, indeksem osobowym i geograficznym, oraz krótkim streszczeniem w języku ukraińskim. Już pierwszy rzut oka na układ rozdziałów i ich nazewnictwo, sprawia ewidentne wrażenie, iż jest to struktura typowa dla prac kandydackich (doktorskich) broniących na ukraińskich uczelniach wyższych.

Zgodnie z tytułem, problematyka monografii powinna dotyczyć zjawiska uchodźstwa, a więc nielegalnego przekraczania granicy przez osoby szukające lepszych warunków do życia w innym państwie. Trudno jednak oprzeć się wrażeniu, że Autor zamierzał zrealizować to zagadnienia badawcze w odniesieniu do przedmiotowego obszaru (całej granicy II RP z ZSRR). Wyraźnie przeczy temu bowiem zarówno nad wyraz skromna objętość książki, jak też niezbyt rozbudowany spis treści.

We wstępie S. Humennyj precyzyjnie określił ramy chronologiczne i zakres terytorialny prowadzonych badań. Jak napisał: „obejmuje ziemie zachodniej i centralnej części teraźniejszej Ukrainy, zachodniej Białorusi oraz rejon Wilna”⁵. Takie ujęcie sprawia niewątpliwie wrażenie szeroko zakrojonych działań badawczych, prowadzo-

³ Serhij Humennyj, *Uchodźcy. Nielegalne przekraczanie granicy polsko-sowieckiej w latach 1918–1939*, Warszawa 2022, Wydawnictwo IPN, seria „Monografie”, t. 179, ss. 166, s. 12.

⁴ Zob. *Najlepszy Debiut Historyczny Roku w zakresie historii najnowszej*, <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/konkursy-i-nagrody/najlepszy-debiut-histor/74809,Rozstrzygniecie-XII-edycji-Konkursu-im-Wladyslawa-Pobog-Malinowskiego-na-Najleps.html> [dostęp: 11.02.2023].

⁵ S. Humennyj, *Uchodźcy*, s. 11.

nych na obszarze co najmniej trzech współczesnych państw. Ich rezultatów nie sposób jednak zmieścić na stu kilkudziesięciu stronach, w dodatku w wydanej w tak małym formacie monografii. Jak zatem wygląda treść opracowania Serhija Humennego? Poza kilkoma krótkimi przykładami z obszaru dzisiejszej Litwy i Białorusi, niemal cała narracja dotyczy ziem współczesnej Ukrainy i dawnej granicy polsko-radzieckiej na rzece Zbrucz. Do podobnych wniosków można dojść również analizując zamieszczoną na końcu opracowania bibliografię (skądinąd, bardzo solidną, jak na warunki pracy magisterskiej, gdzie jednak dominują ukraińskie zasoby archiwalne, nie ma za to ani jednego z Litwy i Białorusi). Powstaje zatem pytanie, dlaczego Autor nie skupił się wyłącznie na analizie tytułowego zjawiska na terenie dzisiejszej Ukrainy? Wystarczyłoby przecież zaznaczyć to wyraźnie w tytule książki. Odpowiedź na to pytanie jest dość banalna, gdyż piszącemu te słowa udało się ustalić ją w toku poszukiwań w zasobach ukraińskich archiwów elektronicznych. O tym jednak za chwilę.

Pierwsza część monografii dotyczy kwestii historiograficznych i źródłowych. Autor przedstawił w niej własny przegląd dotychczasowych osiągnięć innych badaczy w zakresie przedmiotowej tematyki. Zupełnie niezrozumiałe jest jednak przytaczanie w tym miejscu w przypisach podręczników akademickich⁶ o charakterze mocno ogólnym, niewnoszącym właściwie nic do tematyki badań Autora. Natomiast przy analizie źródeł archiwalnych, S. Humennyj sam przyznał, że jego praca opiera się w dużej mierze na materiałach ukraińskich⁷. Jak zatem odnieść to do przytoczonego wyżej zakresu terytorialnego badań, obejmującego (przynajmniej w założeniu Autora) również współczesną Litwę i Białoruś?

Drugi rozdział monografii S. Humennyj poświęcił kwestii kształtowania granicy pomiędzy II RP a ZSRR, rozpoczynając wywód od pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej w 1772 r. Dowodzi przy tym, że powstała wówczas granica rosyjsko-austro-węgierska była miejscem pierwszych nielegalnych ruchów migracyjnych na analizowanym obszarze. Można mieć jednak wątpliwości, czy podejmując badania nad zagadnieniem z okresu międzywojennego, jest sens odwoływać się do mocno odległych w czasie procesów z końca XVIII stulecia? Autor podał co prawda kilka przykładów nielegalnego przekraczania ówczesnej granicy, jednakże dotyczą one

⁶ Mam tu na myśli prace przekrojowe z zakresu historii Ukrainy bądź podręczniki akademickie do historii Polski, opublikowane na Ukrainie: Л. Зашкільняк, М. Крикун, *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*, Львів 2002; Л. Алексієвець, *Новітня історія Польщі (1918–1926)*, Тернопіль 2002; І. Васюта, *Політична історія Західної України (1918–1939)*, Львів 2006; В. Литвин, *Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.)*, Київ 2003.

⁷ S. Humennyj, *Uchodźcy*, s. 21.

w głównej mierze zjawiska przemytu, a nie ruchów uchodźczych⁸. Lepszym wyjściem wydaje się poszerzenie narracji nad wytyczaniem powojennych granic, któremu Autor poświęcił mniej miejsca w tej części monografii.

Trzeci rozdział książki dotyczy trzech etapów funkcjonowania granicy polsko-radzieckiej (1921–1924, 1924–1929, 1930–1939). Przyjęte ramy chronologiczne, Autor całkiem słusznie uzasadnił odpowiednio: początkowym etapem tworzenia polskich służb pogranicznych, powołaniem Korpusu Ochrony Pogranicza w 1924 r. oraz rozpoczęciem wielkich zamieszek przygranicznych „za Zbruczem” w 1930 r., wynikających z negatywnych reakcji radzieckich chłopów na powszechną kolektywizację, rozkułaczanie i masowe zamykanie świątyń. Takie uzasadnienie niewątpliwie kolejny raz prowadzi do wniosku, że książka niemal w całości odnosi się wyłącznie do granicy na Zbruczu, czemu jednak przeczy tytuł opracowania i słowa Autora zawarte we wstępie. Ponadto dopiero ten rozdział (co prawda, najbardziej obszerny w całej książce) w zasadniczej mierze odpowiada w istocie swą treścią tytułowi opracowania. Odnajdziemy tam bowiem informację o nielegalnych migracjach na granicy polsko-radzieckiej w okresie międzywojennym. Z drugiej jednak strony dostrzegamy wyraźną przewagę treści w zakresie prezentacji działalności służb granicznych obu krajów aniżeli analizę ruchów uchodźczych na granicy.

W ostatnim, czwartym rozdziale swojej monografii, S. Humennyj postanowił przedstawić główne kategorie nielegalnych migrantów. Zaliczył do nich rolników, rzemieślników, chłopów, ale także od pewnego momentu, inteligencję (naukowców, lekarzy i nauczycieli). W tej części książki Autor przytoczył wiele konkretnych przykładów wraz z nazwiskami nielegalnych uciekinierów, usiłujących przedostać się przez granicę. Uczynił to w głównej mierze na podstawie teczek zawierających materiały dotyczące spraw karno-śledczych, toczonych przeciwko zatrzymanym nielegalnym migrantom. Nie znajdziemy tam jednak żadnego odwołania do sytuacji na obszarze dzisiejszej Litwy i Białorusi – wszystkie przykłady pochodzą z ukraińskich archiwów i dotyczą wyłącznie odcinka granicy „na Zbruczu”.

Na końcu książki S. Humennyj zamieścił krótkie (trzystronicowe) podsumowanie, streszczenie w języku ukraińskim oraz bibliografię, a także indeks geograficzny i osobowy. Co jednak dość osobliwe, podczas lektury streszczenia w języku ukraińskim, można dojść do wniosku, że praca w istocie dotyczy wyłącznie odcinka międzywojennej granicy II RP z ZSRR na rzece Zbrucz⁹.

⁸ Tamże, s. 34–40.

⁹ Tamże, s. 129–133.

W całości opracowania Autor stosuje również prawidłową metodologię badawczą i konstrukcję poszczególnych części pracy: każdorazowo zawierają one wprowadzenie, rozwinięcie i podsumowanie. W zasadniczej treści książki dominuje jednak opis, bez próby porównania/zestawienia sytuacji na poszczególnych odcinkach granicy (z Białoruską i Ukraińską SRR) i wyciągnięcia należytych wniosków. Gdyby Autor zastosował metodę komparatystyczną, wówczas uzyskałby zapewne interesujące porównanie przedmiotowego zjawiska (uchodźstwa) na poszczególnych odcinkach granicy polsko-radzieckiej. Nie było to jednak możliwe, gdyż, jak zaznaczyłem wcześniej, tytuł monografii nie odpowiada jej faktycznej zawartości – S. Humennyj skupił się niemal wyłącznie na odcinku granicy II Rzeczypospolitej z Ukraińską SRR („na Zbruczu”).

2. Uwagi szczegółowe

Lektura opracowania Serhija Humennego wielokrotnie składnia do wysunięcia szeregu uwag o charakterze polemicznym bądź uzupełniającym. Mimo stosunkowo niewielkiej objętości monografii, Autor nie ustrzegł się także licznych błędów, niedomówień, oraz „literówek”. Wypada jednak zastosować hierarchię powyższych uwag, zaczynając od najbardziej istotnych, wpływających najmocniej na ogólną negatywną ocenę opracowania.

Podstawowym zarzutem, podnoszonym już kilkakrotnie w niniejszej analizie, jest niewłaściwy dobór tytułu opracowania, w stosunku do jego rzeczywistej treści. Odnosi się ona niemal wyłącznie do granicy polsko-radzieckiej na odcinku z ówczesną Ukraińską SRR, choć Autor we wstępie zaznaczył, iż badaniem objął cały obszar pogranicza II RP i ZSRR. Skąd zatem tak duża rozbieżność?

Ponadto S. Humennyj przed przystąpieniem do pracy badawczej nie przeprowadził wyczerpującej kwerendy bibliotecznej w zakresie zapoznania się z dotychczasową literaturą przedmiotu. W ten sposób uniknąłby nieprawdziwych i pisanych mocno nad wyraz treści, dotyczących stanu badań nad przedmiotowym zagadnieniem. Już na s. 8 książki podaje błędny zapis tego typu, odnoszący się do historiografii polskiej, ukraińskiej i rosyjskiej. Według S. Humennego:

współczesnej historiografii [...] nie ma żadnych prac naukowych, które by badały zjawisko nielegalnej migracji przez granicę polsko-sowiecką w okresie międzywojennym. Zarówno w Polsce, jak i na Ukrainie tematyka ta nie znalazła swojego miejsca także na łamach czasopism ani w telewizji¹⁰.

¹⁰ Tamże, s. 8.

Niestety, nie można zgodzić się z powyższą tezą, zaś przeglądając wykaz bibliograficzny opracowania, należy wskazać, że Autor pominął wiele opublikowanych wcześniej tekstów, odnoszących się do badanego zjawiska¹¹. S. Humennyj nie zwrócił także uwagi na niepublikowany maszynopis rozprawy kandydackiej (doktorskiej) autorstwa Leny Bortnyk, obronionej w 2015 r. na ówczesnym Wschodnioeuropejskim Narodowym Uniwersytecie im. Lesi Ukrainki w Łucku. Dotyczy ona działalności Korpusu Ochrony Pogranicza na Wołyniu w latach 1924–1939. Trzeba dodać, że na Ukrainie treść całych tego typu prac jest najczęściej bez przeszkód dostępna w zasobach internetowych, jak w tym przypadku¹². Autor nie ma racji także w zakre-

¹¹ Zob. m. in.: Z.J. Cutter, „Linia Stalina – fortyfikacje zachodniego pogranicza ZSRR w latach 1918 – 1939, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 18 (1996), s. 203–213; K. Zieliński, *Kwestia obywatelstwa polskiego dla repatriantów, reemigrantów i uchodźców z Rosji w latach 1918–1922: regulacje prawne a praktyka urzędnicza*, *Dzieje Najnowsze* 2001, nr 4, s. 23–36; M. Klimecki, *Polska granica wschodnia w latach 1918–1921*, *Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska* 15, 2002, s. 49–58; J. Prochowicz, *Organizacja ochrony granicy wschodniej w latach 1920–1924*, *Tarnowskie Studia Historyczne* 4, 2014, s. 136–148; E. Jakubczyk-Rosowska, *Wymiana jeńców i uchodźców między Polską i Rosją w latach 1921–1924 w świetle dokumentów archiwów białoruskich*, *Archeion* 116, 2015, s. 601–618; A. Gil, *Granica między Ukraińską SRR a Rosyjską FSRR w latach dwudziestych XX wieku: przyczynek do realizacji bolszewickiej polityki narodowościowej*, *Limes* 2016, nr 9, s. 129–139; A. Wawryniuk, *Od wojny do wojny. Granica wschodnia II Rzeczypospolitej po traktacie ryskim*, Lublin–Chełm 2017; П.І. Коцан, *Радянсько-польський кордон у 1921–1939 роках. Формування та функціонування: монографія*, Луцьк 2018; A. Wawryniuk, *Wschodnia granica Rzeczypospolitej z Sowiecką Rosją i Ukrainą po roku 1921*, *Inskrypcje*, R. 8 (2020), z. 1, s. 159–177; A. Gil, *Granice Ukrainy w latach 1917–1940*, [w:] *Sojusz Piłsudski-Petlura w kontekście politycznej i militarnej walki o kształt Europy Środkowej i Wschodniej*, red. T. Stępniewski, A. Górak, M. Kruszyński, Warszawa 2020, s. 201–228; W. Rezmer, *Dezercje żołnierzy Wojska Polskiego z obszaru Dowództwa Okregu Korpusu nr III Grodno w latach dwudziestych XX wieku* [w:] *Polacy na Białorusi od powstania styczniowego do XXI wieku*, t. 5: *Traktat ryski i jego konsekwencje dla Polaków i Białorusinów*, red. T. Gawin, Warszawa 2021, s. 365–394; P. Cichoracki, *Nowa granica: aspekty społeczne i polityczne funkcjonowania powiatów granicznych województw północno-wschodnich II RP w latach 1921–1922*, [w:] *Polacy na Białorusi od powstania styczniowego do XXI wieku*, s. 243–266; G. Chmielewska, *Trakt zdeptanej nadziei: polscy uchodźcy z ziemi białoruskiej na Pomorzu i w Wielkopolsce – 1920 rok*, [w:] *Polacy na Białorusi od powstania styczniowego do XXI wieku*, s. 395–454; P. Cichoracki, *Granica przekroczona: nielegalne pokonywanie granicy polsko-sowieckiej w okresie międzywojennym* [w:] *Zwycięski pokój czy rozejm na pokolenie? Traktat ryski z perspektywy 100 lat*, red. Z. Girzyński, J. Kłaczek, Warszawa 2022, s. 435–454.

¹² Л. Бортник, *Корпус охорони прикордоння на Волині у 1924–1939 рр.*, Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, на правах рукопису, Луцьк 2015, ss. 284, https://chtyvo.org.ua/authors/Bortnyk_Liena/Korpus_okhorony_prykordonnja_na_Volyni_u_19241939_rr/ [dostęp: 11.02.2023].

się współczesnej polskiej produkcji filmowej, by wymienić tylko popularnonaukowy obraz „Przez czerwoną granicę”, nakręcony przez Fundację Lelewela w 2012 r.¹³

Podczas lektury kolejny raz powraca wrażenie, iż książka S. Humennego w pierwotnej wersji nie była pracą magisterską obronioną na polskiej uczelni wyższej, lecz rozprawą przygotowaną na Ukrainie. Wystarczy zwrócić uwagę na stosowane formy przypisów, przy odwoływaniu się do materiałów zgromadzonych w ukraińskich zasobach archiwalnych. Tamtejsi badacze często stosują bowiem podstawową formę przypisu (skrót nazwy archiwum, numer fondu – zespołu, numer opisu i numer karty), bez podawania pełnej nazwy dokumentu. Tego rodzaju zapisy są jednak daleko nieprecyzyjne, albowiem nie pozwalają czytelnikowi na poznanie źródła pochodzenia danej informacji. Mało tego, stosowanie takiej formy przypisów wielokrotnie prowadzi do zjawiska „przywłaszczania” materiałów archiwalnych przez innych „pseudohistoryków”, którzy nie będąc w archiwum, we własnych opracowaniach przywołują przepisane z innych publikacji skróty nazwy instytucji wraz z numeracją. W monografii S. Humennego każdy przypis, w którym Autor powołuje się na źródła ukraińskie, został sporządzony właśnie w takiej skrótowej formie. Dziwi zatem, że mimo określonych wymogów w instrukcji wydawniczej Wydawnictwa IPN (gdzie należy podawać pełne nazwy dokumentów, a niekiedy nawet daty ich wytworzenia), książka została opublikowana bez ich przestrzegania. Dodatkowo, sprawy nie ułatwia fakt, że również w zestawieniu bibliograficznym, zamieszczonym na końcu książki, Autor nie podał nawet (w odniesieniu do źródeł ukraińskich) nazw zespołów archiwalnych, z których korzystał, ograniczając się do przytoczenia wyłącznie cyfr, związanych z numeracją zespołu, opisu i kart dokumentów. W ten sposób czytelnik nie ma żadnych szans, aby dowiedzieć się, z jakich w istocie zespołów archiwalnych skorzystał Autor, pracując nad książką. Dodajmy jednak, że przy powoływaniach na polskie zasoby archiwalne (m.in. AAN, WBH CAW) w przypisach, Autor stosuje prawidłowy, pełny zapis wraz z dokładnym podaniem nazwy dokumentu i daty jego wytworzenia. Identycznie sytuacja wygląda w zestawieniu bibliograficznym, gdzie podczas wymieniania wykorzystanych materiałów z polskich archiwów, Autor w niektórych przypadkach przesadnie wręcz podaje nie tylko numer zespołu i jego nazwę, ale także pełne brzmienie tytułu teczki, dokumentu, a nawet numery kart.

Kolejnym błędem o charakterze technicznym jest niewłaściwa konstrukcja zapisów bibliograficznych, w których można natrafić na wiele nieścisłości. Autor nie jest tam bowiem konsekwentny w zakresie podawania obok nazwy i skrótu danego archiwum

¹³ Film jest dostępny w YouTube: *Przez czerwoną granicę*, https://www.youtube.com/watch?v=nV4o_mSvfTk [dostęp: 11.02.2023].

miejsca jego lokalizacji. Przykładowo, widzimy Archiwum Państwowe w Lublinie, ale tuż za tym Archiwum Akt Nowych (AAN) i Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. generała broni Kazimierza Sosnkowskiego (CAW), bez podania miasta, w którym się znajdują (Warszawa). O ile nie jest to większy problem w przypadku archiwów centralnych, jak oba powyższe, to już wobec Archiwum Straży Granicznej należało bezwzględnie podać, iż znajduje się ono w Szczecinie.

Podobny brak precyzji cechuje także formę zapisu nazw archiwów ukraińskich, gdzie S. Humennyj ograniczył się do podania określenia „Archiwum Państwowe” wobec jednostek z Tarnopola, Chmielnickiego, Winnicy, Łucka i Równego. Tymczasem prawidłowa nazwa każdej z tych instytucji brzmi: Państwowe Archiwum Obwodu (przykładowo: Winnickiego w Winnicy). Gdyby Autor zdecydował się na przytoczenie pełnego brzmienia nazw poszczególnych archiwów, mógłby łatwo wyjaśnić polskiemu czytelnikowi, dlaczego choćby wobec archiwum w Łucku stosuje się skrót DAWO (Państwowe Archiwum Obwodu Wołyńskiego).

W zapisach bibliograficznych można natrafić na jeszcze jedną nieścisłość. Skoro Autor zdecydował się na podawanie polskich nazw skrótów archiwalnych (f. – fond, op. – opis, spr. – sprawa), to powinien być w tym konsekwentny i unikać zapisów typu „F.II.”, lecz przyjmując wariant polski „F.P.” (w wersji ukraińskiej Ф.II.). Pewne niedoskonałości w bibliografii można również odnaleźć w zapisie numeru zespołu z WBH CAW, gdzie S. Humennyj podał sygnaturę I.3000.51.38, podczas gdy prawidłowa forma powinna brzmieć I.300.51.38. Idąc dalej, zdziwienie wywołuje kolejna część bibliografii, określona jako „czasopisma” (trafniej byłoby użyć sformułowania „prasa”). W kilku przypadkach Autor podał tam (prawidłowo zresztą) jedynie nazwę konkretnych gazet i datę ich wydania. Gdzie indziej jednak dodał numer, miejsce publikacji, a nawet pełny tytuł artykułu i nazwisko jego autora, które powinny znaleźć się przecież wyłącznie w przypisach w treści opracowania.

W zakresie błędów faktograficznych nie natrafiłem na kartach książki na zbyt wiele pomyłek tego rodzaju, co potwierdza tylko, że S. Humennyj w istocie badał przedmiotowe zagadnienie w sposób należyty od wielu lat (wyłącznie w odniesieniu do odcinka granicy na Zbruczu). Jedynym niedociągnięciem, które zauważyłem, był błąd określający artykuł kodeksu karnego USRR z 1927 r. (zmodyfikowanego w 1934 r.) na s. 103¹⁴. Autor podał tam bowiem, że „przekroczenie granicy było karane jako zdrada na mocy artykułu 54-a Kodeksu karnego”, podczas gdy w istocie chodziło o artykuł 54-1 „a”. Warto dodać, że artykuł ten miał łącznie kilkanaście

¹⁴ S. Humennyj, *Uchodźcy*, s. 103.

różnych podpunktów, w których przewidziano rozmaite kary dla skazanych z zawartych tam treści.

Pewne kontrowersje budzi również zapis zawarty w podsumowaniu. Autor podał tam, iż w latach 1939–1941 stara linia graniczna dzieliła terytorium „połączonych” ziem białoruskich i ukraińskich¹⁵. Mimo zastosowanego cudzysłowu, takie podejście sugeruje, jakoby wcześniej w skład II RP wchodziły przedmiotowe „ziemie białoruskie i ukraińskie”, co może sugerować ich „okupację” przez legalne państwo polskie, uznane na arenie międzynarodowej.

Przechodząc do kwestii błędów o charakterze konstrukcyjnym, moim zdaniem Autor niepotrzebnie cofnął się w toku narracji aż do XVIII stulecia, pisząc o podziale ówczesnej Rzeczypospolitej w wyniku zaborów. Zastosowany przez S. Humennego zapis:

w wyniku rozbiorów Rzeczypospolitej [...] oraz po zmodyfikowaniu granic przed kongres wiedeński (1815) Cesarstwo Rosyjskie i monarchia austriacka podzieliły na dwieście lat ziemie zamieszkałe przez Polaków, Ukraińców oraz Białorusinów¹⁶,

jest w dodatku mocno nieprecyzyjny. Sprawia bowiem wrażenie, jakoby w rozbiorach Rzeczypospolitej brały udział tylko dwa państwa (brak wzmianki o Prusach). Poza tym – jeśli Autor miał na myśli wyłącznie ziemie wschodnie – należałoby dodać ludność żydowską, która licznie zamieszkiwała przecież zwłaszcza tamtejsze miasta. Trudno także pisać o narodzie białoruskim czy ukraińskim, mając na uwadze przełom XVIII i XIX w. – dopiero kilkadziesiąt lat później można było mówić o tworzeniu nowoczesnych narodów w ówczesnym rozumieniu.

Niektóre zapisy na kartach książki są niezrozumiałe dla polskiego czytelnika, niezajmującego się badaniami dokumentów proweniencji radzieckiej. Choćby na s. 110 Autor, analizując przypadek nielegalnej migracji Konstantyna Iwaśkowa¹⁷, w kolejnej linijce określa go mianem „Konstantyn Sawicz”. Zapewne chodzi tu o stosowaną w ZSRR formę imienia „odojcowskiego”, a ów bohater był synem Sawy, stąd Sawicz. Należałoby zatem wyjaśnić to w przypisie, podając pełne brzmienie danych osobowych: Konstantyn Sawicz Iwaśków bądź Konstantyn Iwaśków, syn Sawy.

Na kolejnej stronie¹⁸ S. Humennyj przedstawił przypadek nielegalnego przekroczenia granicy przez osobę duchowną („pop Wojko Awerkij”). Przytaczając pełen

¹⁵ Tamże, s. 127.

¹⁶ Tamże, s. 30.

¹⁷ Tamże, s. 110.

¹⁸ Tamże, s. 112.

cytat z ówczesnych dokumentów, Autor przetłumaczył nieprecyzyjnie zapis, iż ów duchowny „wzywał do obrony kościoła”, podczas gdy zapewne chodziło tu o budynek cerkwi prawosławnej.

W kilku miejscach (choćby s. 116)¹⁹, Autor użył czasu teraźniejszego („typowy jest przypadek”), w odniesieniu do wydarzeń sprzed niemal stu lat. Należałoby zatem konsekwentnie stosować w całej narracji jeden czas – przeszły, wszak właśnie o dziejach minionych traktuje analizowane opracowanie.

Spośród mniej istotnych merytorycznie kwestii, na które jednak trzeba zwrócić uwagę, S. Humennyj nie ustrzegł się również wielu błędów o charakterze „literówek” oraz niewłaściwych zapisów w języku polskim, zamieszczonych w książce, pomimo przeprowadzenia korekty wydawniczej. Na s. 14 błędnie zapisano nazwisko ukraińskiego historyka („Lytwina” powinno być: „Lytvyna”, ukr. Литвина), zaś na s. 21 umieszczono zapis „Piekło na ziemi”, podczas gdy powinien on prawidłowo brzmieć „Pekło na ziemi” (ukr. Пекло на землі). Na podobny w swej wymowie błąd natknemy się również na s. 24 w zapisie „Zbigci iż SRSR”, podczas gdy prawidłowa forma powinna brzmieć „Zbihci iz SRSR (ukr. Збігці із СРСР). Tak samo na s. 25, przy tłumaczeniu na polski nazwy ukraińskiej gazety codziennej, zapisano „Podolski Gołos”, zaś powinno być „Podilskij Hołos” (ukr. Подільський Голос”), lub też przyjmując polską formę „Podolski Głos”. Na s. 26, pisząc o prezesie czytelnicy „Proswity” nazwiskiem Bilyk, Autor stosuje polską formę imienia „Grzegorz”, podczas gdy niemal na pewno była to osoba narodowości ukraińskiej (a więc „Hryhorij”). Na s. 49 widnieje niezrozumiały zapis „Proskorow”, jako dawna nazwa dzisiejszego miasta Chmielnicki na Ukrainie, zaś prawidłowa forma po polsku brzmiała przecież Płoskirów. Na s. 89 pojawił się zapis „ZSRSR”, dotyczący oczywiście Związku Radzieckiego. Kolejne dwie pomyłki tego typu można zauważyć na s. 94, gdzie Autor zapisał „jedna z centralnych dzielnic Wołoczyska”, podczas gdy w języku polskim powinno to brzmieć „dzielnica Wołoczysk”, wszak nazwa tego miasteczka to Wołoczyska (zapewne S. Humennyj posłużył się ukraińskim wariantem Волочиськ, który faktycznie tłumaczy się jako Wołoczysk). Na tej samej stronie, pisząc o mieszkańcu Tarnopola, S. Humennyj użył formy nazwiska „Swiderski”, podczas gdy zapewne prawidłowo brzmiała ona „Świderski”.

Poszukując odpowiedzi na pytanie o pozytywne aspekty, zawarte w opracowaniu S. Humennego, wskazać należy przede wszystkim wprowadzenie do polskiego obiegu naukowego szeregu nowych dokumentów z jednostek ukraińskich (zwłasz-

¹⁹ Tamże, s. 116.

cza Archiwa Państwowe w Tarnopolu, Chmielnickim, Winnicy, Łucku i Równem). Zawarte w tych materiałach dane, dotyczące konkretnych przypadków prób nielegalnego przekraczania przez obywateli II RP i ZSRR są niewątpliwie istotną wartością, która w dużej mierze poszerza dotychczasowy stan wiedzy w przedmiotowym zakresie. Dzięki temu czytelnik może poznać zarówno okoliczności zatrzymania danej osoby przez służby pograniczne, dalsze konsekwencje natury prawnej, a także motywy, które kierowały nią przy podejmowaniu decyzji o opuszczeniu dotychczasowego miejsca zamieszkania. Biorąc pod uwagę istniejące już od kilku lat poważne ograniczenia w dostępie do ukraińskich archiwów i bibliotek, z pewnością w innym wypadku, treści z powyższych dokumentów, nie zostałyby szybko zaprezentowane polskiemu czytelnikowi.

Dużą wartość poznawczą mają także stworzone przez Autora kategorie nielegalnych migrantów, powstałe również na podstawie przykładów konkretnych jednostek. W ten sposób dowiadujemy się, że przedmiotowe zjawisko nielegalnej migracji dotyczyło nie tylko – jak mogłoby się wydawać – osób z marginesu społecznego czy awanturników, ale także ludzi dobrze wykształconych, wykonujących rozmaite zawody o charakterze prestiżowym. Charakter ewidentnie poznawczy mają jednak wyłącznie rozdziały trzeci i czwarty omawianej monografii. Raz jeszcze zwróć uwagę, że pozytywne aspekty odnoszą się tylko do odcinka granicy na rzece Zbrucz, zaś tytuł książki sugerował początkowo znacznie szersze potraktowanie zagadnienia.

3. „Drugie życie” opracowania

Kilkukrotnie wyżej wskazywałem wiele kwestii (układ treści, sposób konstruowania przypisów, zapisy bibliograficzne), jednoznacznie sugerujących, że praca S. Humenego w istocie posiada ukraiński rodowód. Przypomnę jednak, że jej publikacja nakładem Wydawnictwa IPN stanowiła realizację nagrody – wyróżnienia, przyznanego za najlepszą pracę magisterską, obronioną na polskiej uczelni wyższej. W 2019 r. S. Humennyj uzyskał stopień zawodowy magistra historii na ówczesnej Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie (praca magisterska „Nielegalne przekraczanie granicy sowiecko-polskiej w latach 1921–1939”, napisana pod kierunkiem dr hab. Julii Dziwoki, prof. uczelni²⁰). Następnie opracowanie to zostało zgłoszone na kon-

²⁰ Informacja na ten temat nadal jest dostępna na stronie internetowej dzisiejszego Uniwersytetu Jana Długosza w Częstochowie. Zob. *Nagroda za najlepszy debiut historyczny roku 2019*, <https://www.ujd.edu.pl/news/view/nagroda-za-najlepszy-debiut-historyczny-roku-2019> [dostęp: 11.03.2023].

kurs, organizowany cyklicznie przez IPN oraz IH PAN, gdzie uzyskało wyróżnienie. Zwraca jednak uwagę nieco odmienny tytuł pierwotnej wersji pracy magisterskiej, w stosunku do zakresu chronologicznego zastosowanego w książce (w pierwszym przypadku narracja rozpoczęła się od 1921 r., zaś w drugim trzy lata wcześniej – w 1918 r.).

Wszystkie powyższe wątpliwości skłoniły mnie do przeprowadzenia kwerendy w ukraińskich zasobach internetowych. W ten sposób udało mi się dotrzeć do pracy doktorskiej Serhija Humennego, obronionej w 2021 r. na Wydziale Historycznym Kijowskiego Narodowego Uniwersytetu im. Tarasa Szewczenki, pod niemal identycznym tytułem (!), jak praca magisterska, która dwa lata wcześniej stanowiła podstawę nadania tytułu zawodowego magistra historii²¹. Promotorem (według ukraińskiego nazewnictwa – kierownikiem naukowym) dysertacji doktorskiej był doc. dr (kandydat nauk historycznych według tamtejszych norm) Andrij Rukass, w roli recenzentów wystąpili prof. Iwan Patryljak oraz dr Artem Papakin (wszyscy trzej z Kijowskiego Narodowego Uniwersytetu im. Tarasa Szewczenki), zaś funkcję oponentów pełnili dr Jurij Perha z Narodowego Uniwersytetu Technicznego Ukrainy im. Ihora Sikorskiego w Kijowie oraz prof. Olha Bilobrowec z Żytomierskiego Państwowego Uniwersytetu im. Iwana Franki. Przewodniczącym jednorazowej Specjalizowanej Rady Naukowej, odpowiedzialnej za przebieg obrony dysertacji był prof. Oleh Maszewskij, z Kijowskiego Narodowego Uniwersytetu im. Tarasa Szewczenki²². Powstaje zatem pytanie, czy S. Humennyj poinformował członków powyższego gremium o fakcie wcześniejszej obrony pracy magisterskiej w Polsce oraz wydanej w Warszawie na jej podstawie książce?

²¹ С. Гуменний, *Нелегальні міграційні процеси на польсько-радянському кордоні (в адміністративних межах УСРР/УРСР) у 1921–1939 рр.*, Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису, Київ 2021, ss. 249, https://chtyvo.org.ua/authors/Humennyi_Serhii/Nelehalni_mihratsiini_protsezy_na_polsko-radianskomu_kordoni_v_administratyvnykh_mezhakh_USRRURSR_u/ [dostęp: 13.02.2023].

²² Рог.: Міністерство Освіти і Науки України – НАКАЗ № 1099, 13.10.2021 р., м. Київ, Про утворення спеціалізованих вчених рад для присудження ступеня доктора філософії, внесення змін до деяких наказів Міністерства освіти і науки України, с. 1,3, <http://ssc.univ.kiev.ua/documents/1099-vid-131021-df.pdf> [dostęp: 13.03.2023]; Повідомлення про захист дисертації на здобуття ступеня доктора філософії – п'ятниця, 3 грудня 2021 р. (відповідно до пункту 17 Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 року) № 167, с. 1,13, <https://mon.gov.ua/storage/app/media/atestatsiya-kadriv-vyshchoi-kvalifikatsii/2021/12/doktor-filosofii-gruden2021.pdf> [dostęp: 13.03.2023].

Jedną z niewielu różnic pomiędzy omawianą tu monografią a maszynopisem dySSERTacji w języku ukraińskim jest prawidłowe sformułowanie tematyki badań (odnoszą się wyłącznie do odcinka granicy II RP z USRR) oraz zmiana zakresu chronologicznego na lata 1921–1939 (identycznie jak w przypadku pracy magisterskiej, obronionej w Częstochowie w 2019 r.). Autor nieznacznie zmodyfikował także spis treści, wprowadzając do niego m.in. zagadnienia metodologiczne²³. Co jednak intrygujące, w opublikowanej po polsku monografii nie wspominał o własnej pracy doktorskiej obronionej na Ukrainie, zaś w maszynopisie złożonym w Kijowie nie ma śladu po wydanej w Warszawie książce. Czyżby zatem Autor dwukrotnie obronił tę samą pracę na różnych uczelniach, w dwóch różnych krajach, i w dodatku uzyskując przy tym dwa odmienne stopnie (polskiego magistra i ukraińskiego doktora historii)? Wszystko wskazuje na to, że tak. Fakt ten pozostawię zatem bez komentarza. Dodam jedynie, że niedługo później na Ukrainie ukazała się kolejna monografia autorstwa Serhija Humennego, pod tytułem „Granica Zbruczańska 1921–1939: nielegalne migracje, kontrabanda i szpiegostwo”²⁴, oparta na wskazanej wyżej rozprawie doktorskiej. W grudniu 2023 r. otrzymała ona wyróżnienie w III edycji konkursu „O Nagrodę Historyczną im. Leona Wasilewskiego”, organizowanego przez warszawską Fundację „Wolność i Demokracja”. Jak napisano w uzasadnieniu decyzji, książka S. Humennego została wyróżniona za „nowatorstwo podjętej tematyki”²⁵.

Konkluzja

Lektura opracowania Serhija Humennego prowadzi do kilku wniosków. Trzeba jednoznacznie docenić wysiłek Autora, polegający chociażby na wykorzystaniu w pracy materiałów zgromadzonych w aż 15 odrębnych instytucjach archiwalnych (przede wszystkim ukraińskich, ale także polskich, rosyjskich i angielskich). S. Humennyj skorzystał również z szerokiej i wielojęzycznej literatury przedmiotu, choć nie ustrzegł się w tym zakresie wielu pominięć opracowań nie tylko polskich historyków, co wykazano wyżej. Nie zawsze precyzyjnie potrafił wyrazić tok własnego rozumowania, przez co niektóre zapisy są nie do końca zrozumiałe, a niekiedy

²³ С. Гуменний, *Нелегальні міграційні процеси*, s. 12.

²⁴ С. Гуменний, *Збручанський кордон (1921–1939). Незаконна міграція, контрабанда та шпигунство*, Корсунь Шевченківський 2022, ss. 262.

²⁵ Zob. III Konkurs o Nagrodę Historyczną im. Leona Wasilewskiego rozstrzygnięty, <https://wid.org.pl/iii-konkurs-o-nagrade-historyczna-im-leona-wasilewskiego-rozstrzygniety/> [dostęp: 13.02.2024].

mocno nieściśle. Jak zaznaczono wyżej, w książce nie brakuje również kilku błędów o charakterze „literówek”, tudzież niewłaściwych zapisów tłumaczeń z języka ukraińskiego.

Wysoko należy ocenić zgromadzony przez S. Humennego, opublikowany w książce materiał ikonograficzny, składający się nie tylko z fotografii z epoki, ale także kopii ówczesnej prasy, dokumentów oraz współczesnych widoków analizowanych miejsc. Świadczy to niewątpliwie o dużej pracowitości Autora.

Na jednoznacznie negatywną ocenę zasługuje natomiast przyjęta przez S. Humennego forma konstruowania przypisów (w odniesieniu do materiałów z archiwów ukraińskich), ograniczająca się do skrótów i cyfr, bez podania nazwy konkretnych dokumentów, a także brak nazw zespołów archiwalnych w bibliografii. Jak już wspomniałem, samo przytoczenie cyfr i skrótów nie pozwoli czytelnikowi na dotarcie do konkretnych dokumentów w danym archiwum, a co za tym idzie, pozbawia szansy na ewentualną weryfikację ustaleń S. Humennego. Ma to szczególne znaczenie w kontekście możliwych reorganizacji ukraińskich archiwów (czego nie można wykluczyć, biorąc pod uwagę aktualną sytuację w tym kraju). Jeśli bowiem tamtejsi archiwiści zmieniają numery zespołów i teczek, nikt nie będzie w stanie dotrzeć do poszukiwanych dokumentów, posługując się wyłącznie przytoczonymi w książce skrótami i cyframi.

Największe zastrzeżenia budzi jednak zbyt ambitne sformułowanie zakresu terytorialnego badań (całe pogranicze polsko-radzieckie), podczas gdy praca w zdecydowanej większości (niemal w całości) odnosi się do nielegalnych migracji na odcinku pomiędzy II RP a USRR. Z treści wyraźnie widać bowiem, iż Autor nie miał zamiaru w szerszym zakresie realizować badań na terenie współczesnej Białorusi i Litwy. Zapytam zatem raz jeszcze – dlaczego nie zawarł w tytule informacji o badaniach przedmiotowego zjawiska, ograniczonego do granicy „na Zbruczu”? Odpowiedź wydaje się oczywista, na podstawie wskazanych wyżej ustaleń. Serhij Humennyj w 2019 r. obronił na polskiej uczelni pracę magisterską, którą następnie, po dwóch latach, pod prawie identycznym (!) tytułem i przy niewielkich korektach, przedłożył w Kijowie jako rozprawę doktorską. W tym czasie opracowanie ukazało się drukiem w języku polskim (z lekką korektą chronologiczną w tytule), jako nagroda za przyznane Autorowi wyróżnienie w konkursie na Najlepszy Debiut Historyczny Roku. Czy Serhij Humennyj liczył zatem na to, że nikt z polskich historyków nie dotrze do maszynopisu jego rozprawy doktorskiej, obronionej na Uniwersytecie im. Tarasa Szewczenki w Kijowie? Jak kilkakrotnie wspomniałem, na Ukrainie tego rodzaju dokumenty są w całości dostępne w tamtejszych zasobach internetowych, nie ma zatem żadnych przeszkód, aby dokładnie przeanalizować treść konkretnej dysertacji.

Nie zamierzam spekulować, czy rozwiązanie przyjęte przez Serhija Humennego nie godzi w dobre obyczaje akademickie i nie narusza podstawowych zasad etyki naukowej. Niewątpliwie jednak trudno przyklasnąć takiemu obrotowi sprawy i zaprobować ścieżkę obraną przez Autora. Śmiem wątpić, czy powyższa praktyka zasługuje na pochwałę.

Bibliografia/Bibliography

Opracowania

- Chmielewska G., *Trakt zdeptanej nadziei: polscy uchodźcy z ziemi białoruskiej na Pomorzu i w Wielkopolsce – 1920 rok*, [w:] *Polacy na Białorusi od powstania styczniowego do XXI wieku*, t. 5: *Traktat ryski i jego konsekwencje dla Polaków i Białorusinów*, red. T. Gawin, Warszawa 2021, s. 395–454
- Cichoracki P., *Granica przekroczona: nielegalne pokonywanie granicy polsko-sowieckiej w okresie międzywojennym*, [w:] *Zwycięski pokój czy rozejm na pokolenie? Traktat ryski z perspektywy 100 lat*, red. Z. Girzyński, J. Kłaczkow, Warszawa 2022, s. 435–454
- Cichoracki P., *Nowa granica : aspekty społeczne i polityczne funkcjonowania powiatów granicznych województw północno-wschodnich II RP w latach 1921–1922*, [w:] *Polacy na Białorusi od powstania styczniowego do XXI wieku*, t. 5: *Traktat ryski i jego konsekwencje dla Polaków i Białorusinów*, red. T. Gawin, Warszawa 2021, s. 243–266
- Cutter Z.J., *Linia Stalina – fortyfikacje zachodniego pogranicza ZSRR w latach 1918–1939*, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 38 (1996), s. 203–213
- Gil A., *Granica między Ukrainą SRR a Rosyjską FSRR w latach dwudziestych XX wieku: przyczynek do realizacji bolszewickiej polityki narodowościowej*, *Limes* 2016, nr 9, s. 129–139
- Gil A., *Granice Ukrainy w latach 1917–1940*, [w:] *Sojusz Piłsudski–Petlura w kontekście politycznej i militarnej walki o kształt Europy Środkowej i Wschodniej*, red. T. Stępniewski, A. Górak, M. Kruszyński, Warszawa 2020, s. 201–228
- Humennyj S., *Uchodźcy. Nielegalne przekraczanie granicy polsko-sowieckiej w latach 1918–1939*, Warszawa 2022, ss. 166
- Jakubczyk-Rosowska E., *Wymiana jeńców i uchodźców między Polską i Rosją w latach 1921–1924 w świetle dokumentów archiwów białoruskich*, *Archeion* 116 (2015), s. 601–618
- Klimecki M., *Polska granica wschodnia w latach 1918–1921*, *Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska* 15 (2002), s. 49–58
- Ochał A., *Batalion Korpusu Ochrony Pogranicza „Suwałki” 1927–1939*, Suwałki 2009
- Ochał A., *Na litewskiej rubieży: Brygada KOP „Grodno” (1929–1939)*, Warszawa 2017
- Oleszkowicz R., *Kontrwywiad Kresowy. Działalność polskiego kontrwywiadu wojskowego na obszarze Dowództwa Okręgu Korpusu nr IX w Brześciu nad Bugiem w okresie międzywojennym*, Kraków–Warszawa 2020

- Prochowicz J., *Organizacja ochrony granicy wschodniej w latach 1920–1924*, Tarnowskie Studia Historyczne 4 (2014), s. 136–148
- Rezmer W., *Dezercje żołnierzy Wojska Polskiego z obszaru Dowództwa Okręgu Korpusu nr III Grodno w latach dwudziestych XX wieku*, [w:] *Polacy na Białorusi od powstania styczniowego do XXI wieku*, t. 5: *Traktat ryski i jego konsekwencje dla Polaków i Białorusinów*, red. T. Gawin, Warszawa 2021, s. 365–394
- Wawryniuk A., *Od wojny do wojny. Granica wschodnia II Rzeczypospolitej po traktacie ryskim*, Lublin–Chełm 2017
- Wawryniuk A., *Wschodnia granica Rzeczypospolitej z Sowiecką Rosją i Ukrainą po roku 1921*, Inskrypcje, R. 8 (2020), z. 1, s. 159–177
- Zieliński K., *Kwestia obywatelstwa polskiego dla repatriantów, reemigrantów i uchodźców z Rosji w latach 1918–1922: regulacje prawne a praktyka urzędnicza*, Dzieje Najnowsze 2001, nr 4, s. 23–36

- Алексієвєць Л., *Новітня історія Польщі (1918–1926)*, Тернопіль 2002
- Васюта І., *Політична історія Західної України (1918–1939)*, Львів 2006
- Гуменний С., *Збручанський кордон (1921–1939). Незаконна міграція, контрабанда та шпигунство*, Корсунь Шевченківський 2022
- Зашкільняк Л., Крикун М., *Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів*, Львів 2002
- Коцан Р.І., *Радянсько-польський кордон у 1921–1939 роках. Формування та функціонування*, Луцьк, 2018
- Литвин В., *Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.)*, Київ 2003

Maszynopisy rozpraw doktorskich (kandydackich)

- Бортник Л., *Корпус охорони прикордоння на Волині у 1924–1939 рр.*, Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, на правах рукопису, Луцьк 2015, ss. 284, https://chtyvo.org.ua/authors/Bortnyk_Liena/Korpus_okhorony_ryukordonnia_na_Volyni_u_19241939_rr/ [dostęp: 11.02.2023]
- Гуменний С., *Нелегальні міграційні процеси на польсько-радянському кордоні (в адміністративних межах УСРР/УРСР) у 1921–1939 рр.*, Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису, Київ 2021, ss. 249, https://chtyvo.org.ua/authors/Humennyi_Serhii/Nelehalni_mihratsiini_protsezy_na_polsko-radianskomu_kordoni_v_administratyvnykh_mezhakh_USRRURSR_u/ [dostęp: 13.02.2023]

Materialy internetowe

- Nagroda za najlepszy debiut historyczny roku 2019*, <https://www.ujd.edu.pl/news/view/nagroda-za-najlepszy-debiut-historyczny-roku-2019> [dostęp: 11.03.2023]
- Najlepszy Debiut Historyczny Roku w zakresie historii najnowszej*, <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosc/konkursy-i-nagrody/najlepszy-debiut-histor/74809,Rozstrzygniecie-XII->

-edycji-Konkursu-im-Wladyslawa-Pobog-Malinowskiego-na-Najleps.html [dostęp: 11.02.2023]

Przez czerwoną granicę, https://www.youtube.com/watch?v=nV4o_mSvfTk [dostęp: 11.02.2023]

Міністерство Освіти і Науки України – НАКАЗ № 1099, 13.10.2021 р., м. Київ, Про утворення спеціалізованих вчених рад для присудження ступеня доктора філософії, внесення змін до деяких наказів Міністерства освіти і науки України, с.1,3, <http://scc.univ.kiev.ua/documents/1099-vid-131021-df.pdf> [dostęp: 13.03.2023]

Повідомлення про захист дисертації на здобуття ступеня доктора філософії – п'ятниця, 03 грудня 2021 р. (відповідно до пункту 17 Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 року № 167, с. 1, 13, <https://mon.gov.ua/storage/app/media/atestatsiya-kadriv-vyshchoi-kvalifikatsii/2021/12/doktor-filosofii-gruden2021.pdf> [dostęp: 13.03.2023]